

briefkaartenactie uit hetzelfde jaar. Wielenga is echter een optimist en ziet rond 1995 een omslagpunt. Nederland zou zo geschrokken zijn van zijn eigen malle standpunten, dat er een moment van bezinning kon komen. We zien inderdaad op velerlei terrein nieuwe initiatieven (onder andere de oprichting van een Duitsland Instituut) om de lucht op te klaren en inderdaad zijn grote incidenten sindsdien uitgebleven. De hoop dat Wielenga gelijk heeft, maar het opmerkelijke van de vele incidenten was nu juist dat ze irrationeel waren en in het geheel niet gebaseerd waren op een feitelijke kennis van zaken. Ik denk wel dat Wielenga gelijk zou kunnen krijgen, maar dan op andere gronden. Zoals hij aantoonde, hebben Nederlanders, meer dan andere burenen, een grote behoefte aan openbare schuldbelijdenissen van Duitse kant. Probleem was dat die in de jaren vijftig vrijwel geheel ontbraken, in de jaren zestig en zeventig aarzelend op gang kwamen, en in de jaren tachtig onder Kohl aanvankelijk een geringe prioriteit hadden. Maar vanaf de jaren negentig zien we een volledige integratie van de *Vergangenheitsbewältigung* in de Duitse politieke cultuur en in het optreden van Duitse politici in het buitenland. Inmiddels is dit ook doorgedrongen tot de Nederlandse opinie en opinieleiders, en waarschijnlijk ook tot het grotere publiek, zelfs in de Randstad.

Natuurlijk is allerlei detailkritiek mogelijk. Zo wijst de auteur terloops op de waarde van cartoons, maar bespreekt deze niet apart. Terwijl juist de cartoons in Nederlandse kranten meestal veel anti-Duitser waren dan de geschreven commentaren. De volkomen humorloze en rabiaat anti-Duitse houding van bijvoorbeeld de tekenaar Opland, is een aparte studie waard. De sleutelrol van de status van Berlijn in het complex van de *Ostpolitik* kan duidelijker worden uitgelegd. Wielenga betreft de economie niet in zijn relaas, dat is verdedigbaar, maar het zou wel eens aardig zijn om een diepere analyse te maken van de betekenis van de economische relaties voor de beeldvorming van Duitsland. Is er bijvoorbeeld sprake van een eigen Rotterdams Duitslandbeeld? Is dat positiever dan het Amsterdamse? Wat vinden zakenmensen die dagelijks omgaan met hun Duitse partners eigenlijk van onze Oosterburen? Zijn er pressiegroepen actief op het terrein van de Nederlands-Duitse betrekkingen? Dergelijke vraagstukken zouden ook voor de na-oorlogse periode aan de orde kunnen komen.

Dit is een onmisbaar werk. Het is niet alleen onmisbaar voor de studie van de Nederlands-Duitse betrekkingen, maar óók voor de studie van de Nederlandse buitenlandse politiek en voor de studie van de wederzijdse beeldvorming tussen Europese landen. Dat dit boek een Duitse vertaling verdient moge duidelijk zijn, gelukkig is dat dan ook inmiddels al gebeurd.

W. Melching

G. Engbersen, J. Burgers, ed., *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2001, 304 blz., ISBN 90 5356 474 8).

In het kader van Rotterdam Culturele Hoofdstad van Europa (2001) verscheen dit jaar een prachtig uitgegeven en goed geredigeerde bundel over uiteenlopende aspecten van deze havenstad, met de nadruk op de ongelijkheid, migratie en de openbare ruimte. Hoewel de redacteurs een beroep hebben gedaan op een bonte stoet van maar liefst 21 medewerkers, verdeeld over twintig bijdragen (inclusief inleiding), zijn zij er in geslaagd een tamelijk coherent geheel af te leveren. Met op het eerste oog zeer uiteenlopende onderwerpen als het zomercarnaval, illegalen, drugsoverlast, de betrokkenheid van ondernemers bij de stad, schijnhuwelijken, en het kunstmecenaat, is dat een hele prestatie. Een belangrijke factor is de hand van de Rotterdamse hoogleraar algemene sociologie Godfried Engbersen die bij de helft van de bijdragen betrokken is. Zijn sterk door de Chicago School of Sociology geïnspireerde stadssociologie, met een voorkeur voor de onder- en achterkant van de samenleving, heeft het

afgelopen decennium in Utrecht en sinds een paar jaar in Rotterdam school gemaakt. De bijdragen in deze bundel, die vrijwel allemaal eerder verschenen, in sociaal-wetenschappelijke tijdschriften als *Migrant studies*, *Psychologie en Maatschappij*, het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* en de *Sociologische Gids*, vormen een neerslag van deze toonaangevende Nederlandse stadssociologie. De bundel is dan ook te beschouwen als een interessante en handzame staalkaart van hetgeen op dit terrein wordt verricht.

Net als de beroemde Amerikaanse sociologen Park, Thomas, Hughes en Burgess in de eerste helft van de twintigste eeuw, zijn Engbersen en consorten het meest geïnteresseerd in deviante en marginale fenomenen, als criminaliteit, illegaliteit en langdurige werkloosheid. De enige uitzondering op deze invalshoek zijn de cultuur-sociologische bijdragen over de nieuwe middenklasse, het zomercarnaval, het mecenaat en de culturele festivals. Zoals de ondertitel al aangeeft, is de bundel verdeeld in zeven secties. De eerste ('de havenstad') bevat slechts één bijdrage, waarin Jack Burgers een overzicht geeft van de sociaal-economische geschiedenis. Ergerlijk is, dat hij hierbij geen enkel gebruik heeft gemaakt van relevante historische literatuur. Zo schittert het werk van collega hoogleraren uit de maatschappijgeschiedenis (Van Dijk en Van de Laar) of de al wat oudere studie van Nusteling door afwezigheid en verlaat hij zich vrijwel uitsluitend op de in dit opzicht nogal impressionistische schets in het bij sociologen zeer populaire, maar inmiddels wel erg antiquarische boek, *De groei van de grote werkstad* van Bouman & Bouman uit 1952. Meer te genieten valt er in de andere secties. In de 'verdeelde stad' wordt ingegaan op de economische structuur. Een mooie analyse van de verandering in de werkgelegenheid bieden Snel, Steijn en Van der Laan, die geïnspireerd door ideeën van Saskia Sassen, Manuel Castells en Esping-Andersen, de verschuiving van een traditionele naar een postindustriële banenstructuur in Rotterdam vergelijken met de ontwikkeling in Amsterdam. Waar de hoofdstad het ideaal-typische patroon te zien geeft (groei van de moderne dienstensector en een polarisatie daarbinnen tussen goed verdienende professionals en laagbetaald dienstenpersoneel), is de postindustriële dienstensector in Rotterdam kleiner en groeit deze ook minder snel. Bovendien blijken veel professionals niet in de stad te wonen, waardoor het segment laaggeschoolden er relatief groot is. In de 'veelkleurige stad' staan de migranten centraal met aandacht voor hun ondernemerschap, identiteit en illegaal verblijf. Met name het onderzoek naar illegale vreemdelingen, waarbij royaal is geput uit de bundel *De ongekende stad* (1999) van dezelfde redacteurs en het recente proefschrift *Reizen onder regie* (2001) van Richard Staring, levert veel verrassende inkijkjes op. Net als bij langdurig werklozen, onttrekt hun wereld zich aan directe waarneming en schieten onderzoekers weinig op met traditionele bronnen als overheidsadministraties, vragenlijsten en enquêtes. Om toch enig inzicht te krijgen in hun leefwereld, is gebruik gemaakt van een mix van participerende observatie, interviews en gegevens uit het herkenningssysteem (HKS) van de Rotterdamse politie. Aldus wordt in diverse bijdragen een intrigerend en genuanceerd beeld geschetst van de leefwereld van illegalen, van wie zo'n 20% overigens afkomstig is uit West-Europese landen. Een belangrijke conclusie is dat veel illegalen, vrijwel uitsluitend mannen, sterk zijn aangewezen op steun door legaal in Rotterdam verblijvende landgenoten en, bang als ze zijn om ontdekt te worden, zich doorgaans verre houden van crimineel gedrag. Van der Leun en Engbersen constateren echter ook dat zij die minder of niet kunnen rekenen op steun van bestaande migrantengemeenschappen, zoals een kleine groep Algerijnse en Marokkaanse drugrunners, juist relatief veel overlast bezorgen en voor het criminele circuit kiezen. Veel illegale Turken daarentegen hebben een veel betere toegang tot informele netwerken, en daarmee tot de informele (zwarte) arbeidsmarkt. Bovendien is hun kans om uiteindelijk een legale status te verwerven, door een huwelijk met een in Nederland woonachtige (Turkse) vrouw, vele malen groter dan voor de meer marginale criminele illegalen.

Een ander thema dat goed is vertegenwoordigd in deze bundel is de 'morele economie' van de onderste lagen van de Rotterdamse bevolking, met name in het laatste delen 'de arme stad' en 'de (on)veilige stad'. Waar het gaat om de beleving van armoede en langdurige werkloosheid, grijpen de redacteurs overigens terug op eigen en inmiddels tamelijk oude koek, zoals de bijdrage van Van der Veen en Engbersen (1987) en die van Engbersen zelf over de sociaal-psychologische gevolgen van werkloosheid (1990). Andere artikelen over deze thema's, zoals de opkomst en neergang van Spangen en informele praktijken van lage inkomensgroepen zijn gebaseerd op meer recent onderzoek.

Al met al een mooie bundel met overwegend heldere en goed geschreven bijdragen waarin een goede balans is gevonden tussen empirie en theorie. Theorie die bovendien nergens te zwaar is aangezet, maar vooral in de vorm van concrete voorbeelden uit de (internationale literatuur wordt geserveerd.

Leo Lucassen

N. Megens, H. Reiding, *Bewegen binnen smalle marges. Pax Christi Nederland, 1965-1990* (Cahier LXXVIII; Nijmegen: Studiecentrum voor vredesvraagstukken, KU Nijmegen, Utrecht: Pax Christi Nederland, 1999, xvi + 247 blz., ISBN 90 71701 71 9).

Het vijftigjarig bestaan van de katholieke vredesbeweging Pax Christi in 1998 vormde de aanleiding voor deze publicatie. Deze kwam tot stand op basis van de bijdragen van een twaalftal studenten aan een onderzoekscollege van de opleiding geschiedenis in Nijmegen. Het boek besteedt alleen aandacht aan de tweede helft van die geschiedenis omdat het verhaal van de eerste twintig jaar elders reeds gememoreerd is. Dat is een begrijpelijke keuze; een korte schets van de ontwikkelingen in die eerste periode was echter wel verhelderend geweest. Het jaar 1965 is ook om een andere reden een voor de hand liggende keuze. In dat jaar verscheen het rapport 'Met pacem in terris onderweg'. Met dat rapport koos de beweging voor een duidelijke koers waarin een politieke stellingname niet langer werd geschuwd. Illustratief daarvoor is de houding van Pax Christi ten opzichte van het conflict in het Midden-Oosten. Na de Zesdaagse Oorlog in 1967 werd de steun aan de Palestijnen expliciet verwoord. De commissie die zich bezighield met het Midden-Oosten drong in later jaren zelfs aan op erkenning van het Palestijns bevrijdingsfront, de PLO. Intern leidde dat tot veel strubbelingen. Met name door druk vanuit het bestuur werd het radicale standpunt tien jaar later dan ook verlaten. De debatten over deze en andere beleidskwesties speelden zich af aan de top van de organisatie. De lokale Pax Christigroepen waren inmiddels opgeheven of gingen op in de plaatselijke kernen van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV). Met die laatste organisatie werd vanaf 1977 intensief samengewerkt in de campagne tegen de kernwapens. Daarmee wisten de vredesbewegingen en linkse partijen een ongekend aantal mensen te mobiliseren. De aanhang van de katholieke vredesbeweging nam zienderogen toe, met name na een ledenwerfcampagne onder leden van de Katholieke Radio Omroep. De campagne leidde echter ook tot polarisatie in de kerkelijke achterban en tot vervreemding van het Christen Democratisch Appèl. Velen vereenzelvigden Pax Christi bovendien met het veel grotere IKV. Voor Pax Christi resulteerde de campagne in gezichtsverlies, zo concluderen de auteurs. Daar kan op z'n minst een vraagteken bij worden geplaatst gezien de groei van het aantal leden.

Na de grote aandacht voor de kernbewapening werd aan het begin van de jaren tachtig een verbreding van het werkveld van de beweging dringend noodzakelijk geacht. Het Oost-West beleid werd het nieuwe speerpunt van het beleid. De mogelijkheden om contacten te